

Az igekötő + segédige + határozói igenév szerkezet szemantikai vizsgálata a nyitragerencséri nyelvjárásban¹

1. Bevezetés. – A jelen tanulmány – egy kiterjedtebb kutatás részeként – a nyitragerencséri nyelvjárás egyik sajátos nyelvi kifejezéstípusának, az igei jelentéstartalmat közvetítő, határozói igeneves konstrukciótípusnak kognitív szemantikai vizsgálatát célozza meg; figyelembe véve az eltérő szemléletek és korábbi kutatások eredményeit is (VELCSOVNÉ 1981; HORVÁTH 1985, 1991; KÁLMÁN C. et al. 1989; SÁRIK 1998; LENGYEL 2000; É. KISS 2003; KERTÉSZ 2005; VARGA 2012). A vizsgálat célja az igekötő + segédige + határozói igenév struktúrájának szemantikai leírása, illetve a szerkezet egységeinek vizsgálata az egymáshoz való, valamint a megnyilatkozásbeli egységekhez való viszonyában, alapvetően LANGACKER RONALD kognitív nyelvtanára (LANGACKER 1987) és TOLCSVAI NAGY GÁBOR írásaira (TOLCSVAI NAGY 2009, 2013) alapozva.

A vizsgálat korpusza eleget tesz a funkcionális nyelvészet által meghatározott szempontoknak, alapkövetelményeknek (LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008: 33). A jelenleg feldolgozás alatt álló nyitragerencséri tájszavakat Sima Ferenc dialektológus gyűjtötte fel, s mindegyike valós beszédhelyzetből származik, a kontextus pontos jelölésével. A vizsgált szerkezet (az alapbeállítástól eltérésekkel egyetemben²) összesen 81 esetben szerepel a korpuszban. A segédige kifejezés a *van* létigét, s annak teljes paradigmáját, jövő (*lesz*), múlt (*volt*) és tagadó (*nincs*) alakját jelöli.

Az elemzésben az igekötő szerepének is kitüntetett figyelmet szentelek. A vizsgálat során feltételeztem, hogy a teljes szerkezet állítmányi funkcióval bír, s kompozitumszerkezetként konceptualizálódik. Továbbá feltételeztem, hogy annak ellenére, hogy egyes helyzetekben az igekötő az igenévhez kapcsolódik, az igekötő a vizsgált szerkezetben az egész szerkezet jelentését módosítja, s a perfektív funkció profilálódásáról beszélhetünk. Nyilvánvalóan a szerkezet használatakor a nyelvjárásban adathozható bizonyos eltérések a sztenderdhez képest, e kis anyag elemzésével azonban a nyelvváltozatok közötti szisztematikus eltérésre nem lehet következtetni.

Az elméleti alapozásban (2. pont) az egyes szerkezeti egységek leírása olvasható. A harmadik rész tartalmazza a szemantikai szerkezet viszonyainak vázolását. A tanulmányt az összefoglalásban (4.) néhány általános következtetés zárja.

¹ A kutatás megvalósulása az UGA-projektnek, valamint a Collegium Talentum támogatásának köszönhető.

² Az alapbeállítás alatt az igekötő + segédige + határozói igenév szórendű szerkezetet (pl. *meg van oldva*) értem.

2. Elméleti alapozás. – A szerkezet két kiinduló struktúrája szemantikailag az igekötős ige és a segédige (pl. *befon + van*). A vizsgált szerkezet leírását ezért az igekötős igéből képzett határozói igenév (*befonva*), az igekötő és a segédige kategóriájának taglalása előzi meg.

A) A határozói igenév. – Az igei jelentéstartalmat közvetítő, tagmondat értékű igenevek kategóriájának tárgyalásában nagyok az eltérések; a határozói igenevek szófajtságát és funkcionalitását tekintve sincs egyetértés a magyar nyelvészeti szakirodalomban (vö. HORVÁTH 1985, 1991; PRÓSZÉKY 1989; SÁRIK 1998; É. KISS 1999; LACZKÓ 2000: 444; HEGEDŰS 2004: 66–7; VARGA 2012). Használatuk leírása nehezen „önthető” szabályokba, általánosságban azonban (az akadémikus leíró nyelvtan és strukturális nyelvészet szerint) meghatározható néhány jellegzetes tulajdonság e kategóriáról, melyek a következők³ (vö. JÁSZÓ 1992: 344–9; SÁRIK 1998: 424):

- a) a *-va/-ve* alak leginkább mód- vagy állapothatározó lehet;
- b) a *-va/-ve* alak általában a ragozott igével azonos idejű cselekvést (az igében és igenévben kifejtett folyamat egy időben történik), állapotot fejezhet ki, s általában folyamatos aspektusú;
- c) a *-va/-ve* alakban kifejezett cselekvés, állapot alanya azonos kell, hogy legyen a ragozott ige alanyával vagy tárgyával (amennyiben a tagmondatban megjelenő ragozott ige rendelkezik alannal – SÁRIK PÁL kiegészítése).

A b) pontot tovább árnyalva LACZKÓ TIBOR megjegyzi, hogy a kifejezés folyamatos vagy befejezett jellegétől függően lehet egyidejű vagy előidejű (LACZKÓ 2000: 444). A feltüntetett elméletek és kutatások, illetőleg a kognitív nyelvészeti meghatározások többé-kevésbé egyeznek a tekintetben, hogy a történeti szövegekben állítmányként funkcionáló igenevek ma már határozóként az ige bővítményének tekinthetők, elő- vagy egyidejűséget fejeznek ki, s alanyuk egyezik a mondatban szereplő ragozott ige alanyával.

A kognitív szempontú magyar nyelvleírás csak általánosságban foglalkozik e szerkezettel, az igenevek tárgyalása során (TOLCSVAI NAGY 2009). A határozói igenév olyan kompozitumszerkezetként értelmezhető, amelynek jelentésszerkezetében egy sematikus figura áll (mely általában ágens), ez helyeződik a figyelem előterébe: ezért áll közel a határozók funkcionalitásához (vö. LANGACKER 2008: 122). LANGACKER elméleti keretében az igenév temporalitást jelöl összegző letapogatással, a folyamat elemi részeit egyszerre, egyidejűleg feldolgozva (LANGACKER 1987, 2008).

Az igéből létrehozott egység (igető + a *-va/-ve* képző) szemantikai alapú kompozitumszerkezet, mely két komponensszerkezetből áll:

- a) igetőből, mely temporalitást tartalmaz sematikus eseményszerkezettel, az elemi állapotok szekvenciális letapogatásával;

³Kizárólag a *-va/-ve* képzővel rendelkező határozói igenevek tulajdonságait ismertetem (bővebben SÁRIK 1998: 424).

- b) *-va/-ve* képzőből, mely a figyelmet az igei folyamatjellegéről az állapotjellegre irányítja: a trajektorról szóló (épp történő vagy megtörtént), igezőben kifejezett cselekvést, folyamatot körülménnyé alakítja, egy másik esemény háttereként jeleníti meg, inflexiók toldalék(ok) nélkül.

A komponensszerkezetek kompozitumszerkezetet adnak, amelyben a szerkezet mentális előhívása és feldolgozása általában egyben, egy egységként történik. A kompozitumszerkezetre érvényes, hogy:

- a) a szemantikai szerkezetében az összegző módon feldolgozott esemény-szerkezet és a (cselekvő) trajektor profilálódik;
- b) nincs szám és személy inflexiója, valamint résztvevőhöz nincs lehorgonyozva;
- c) határozói jellegét annak köszönheti, hogy szemantikailag félig autonóm: csupán az elsődleges figura, a trajektor kerül kidolgozásra; az esemény-szerkezetből az igezőben kifejtett cselekvés vagy folyamat eredménye/körülménye konceptualizálódik (TOLCSVAI NAGY 2009).

Mielőtt az igező taglására térnék, fontos megjegyezni, hogy a *-va/-ve* képzős határozói igenév a vizsgált korpuszban két alakváltozatban szerepel: a *-va/-ve* mellett az esetek 85,5%-ában *-val/-vel* képzőt tartalmaz (pl. *föl van írval*), mely képzőben a szóvégi *l* kiesése gyakran pótlónyúlást okoz (pl. *be vót szakadvā*). Ez az alakváltozat ómagyar kori eredetű, s keletkezésében közrejátszhatott a *-val/-vel* határozórag analogikus hatása (a *-val/-vel* ragos névszó ugyanis nyelvtani szinonimája lehet a határozói igenévnek (*sírva mond ~ sírás-sal mond*) (D. MÁTAI 2003: 395).

B) Az igező. – A szófaj képviselői valamilyen irányt jelölő, latívuszragos határozószókból eredeztethetők; megjelenését az ugor korra teszik. Kialakulásuk grammatikalizációs folyamat és szemantikai átvértelődés eredménye, ami fonológiai változásokat vont maga után (*meg- < mögé, le- < levé, fel- < felé, el- < elé*) (PÁTROVICS 2002: 481; D. MÁTAI 2003: 411). Elsősorban lexikai-szemantikai szerepű nyelvi elem, amely az ige jelentésének módosítására, megváltoztatására szolgál. Fontos továbbá, hogy az ige szintaktikai viszonyainak megváltoztatására is képes (BALOGH 2000: 264; D. MÁTAI 2003: 413–4).

Az igezők legrégebbi funkciója a cselekvés irányának megjelölése: a nyelvi világ térstruktúrájában való elmozdulásokat teszi explicitté (SZILÁGYI N. 1996: 17). Ez a funkció az idő folyamán bővült; az igező a cselekvés elvégzésének, befejezésének, eredményességének, tökéletességének stb. kifejezőjévé vált, tehát az aspektusképzés, ezen belül pedig a perfektiváló funkció lesz a leggyakoribb és legáltalánosabb funkció az igezők körében (ebben a szerepben a nem mozgást kifejező igeikhez is társul, s az aspektusnak az igezők a legfőbb kifejezői). A két folyamat: az irányjelentés elhomályosulása és a gyakoriság növekedése párhuzamosan megy végbe, a folyamatok erősítik egymást (D. MÁTAI 2003: 411–3). Az igezők harmadik, legfiatalabb funkciója a jelentésspecializáció, azaz a szóképző szerep.

A kognitív szemantika az igezők sematizáció útján való létrejötte mellett

foglal állást, mivel jelentésük sematikus, egyszerű, erősen elvont és poliszém. Sematizáltságukat az egyszerű alszerkezet is mutatja: egy trajektor irányultságát fejezi ki a landmark irányába. Térviszonya a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL sémában (LAKOFF 1987), a trajektor-landmark (LANGACKER 1987, 2008) és a referenciakeret (HEINE 1997) modelljével ragadható meg. A modellek alapján az igekötő az egyes természetes határpontokat és az irányulást helyezi a figyelem középpontjába a konceptualizáló perspektívájából, egy meghatározott referenciapontból. Az igekötő jelentésszerkezetében szintén tartalmaz temporalitást, de nagyon sematikus és összegző feldolgozással; a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma idővonatkozását (az igétől eltérően) holisztikusan tapogattja le az elme. A fentiek értelmében az igekötőnek – a jelentésszerkezetéből adódóan – a legáltalánosabb szerepeként az ige által jelölt folyamat egyes pontjainak, specifikumainak előtérbe helyezése tekinthető, amely az eseményszerkezet eltérő profilálódását vonja maga után. Ezért az igekötők kitüntetett szereppel bírnak a szerkezet aspektusának kidolgozásában, nekik köszönhetően képződik le az esemény egésze, komplex módon (TOLCSVAI NAGY 2013: 197–202). A vizsgált szerkezetben megtalálható igekötő funkciójáról alig akad értekezés a szakirodalomban (kivételet képez egy megjegyzés a Strukturális magyar nyelvtanban, lásd az 5. oldalon). Az igekötő a határozói igenévhez köthető elsősorban (azon belül is az igetökhöz), azzal alkot szorosabb jelentéstani kapcsolatot (pl. *befonva*). Az igetöben kifejtett folyamat térbeli és időbeli végpontját vagy kezdőpontját specifikálja, a vizsgált szerkezetben azonban a teljes szerkezetet perfektiválja⁴. Az elemzésben feltételeztem, hogy a szerkezetben az igekötő nagyobb sematizációs fokkal rendelkezik, mint az igekötő + ige szerkezetben: a perfektív funkció profilálódik főként a kompozitumszerkezetben, mivel az igetöben kifejtett esemény időbeli végpontját helyezi a figyelem előterébe (a folyamat megtörtént voltát jelöli: *van fonva-be van fonva*), s így hozzájárul ahhoz, hogy a folyamat körülményként/eredményként képződjön le.

C) A *segédige*. – A *segédige* a határozói igenévhez hasonlóan az egyik legvitatottabb nyelvi kategóriát képviseli; funkcionalitásának leírásánál ugyancsak nagyok az eltérések a magyar nyelvészeti szakirodalomban (vö. KÁLMÁN C. et al. 1989; LENGYEL 1999; KENESEI 2000: 108–11; TOLCSVAI NAGY 2009; H. VARGA 2010). Mivel a vizsgált szerkezetben a létige különböző alakváltozatai (*van*, *volt*, *lesz*, *nincs*) szerepelnek, az elméleti alapozás csakis ezen kifejezésekre irányul, a többi *segédigét* nem érinti az általános bevezetés. A létigét a határozói igenévvvel alkotott szerkezetben betöltött funkciójából kifolyólag az elemzésben *segédigének* nevezem és tekintem.

LENGYEL KLÁRA megkülönböztet mondatrészeremtő és szóalakteremtő jellegű *segédigéket*; s az előbbieket a kopulával azonosítja. A szóalakteremtő se-

⁴ Az *el van veszve* szerkezet mást fejez ki, és eltér a *(hol) van elveszve* szerkezet modalitásától: az első szerkezetben az igekötő a *segédigéhez* is kapcsolódik. IMRÉNYI ANDRÁS hasonlóképpen vélekedik, tanulmányában az igekötő szintén módosítja a *segédige* jelentését is (IMRÉNYI 2013a: 300).

gédigetípusra az jellemző, hogy a grammatikailag igékhez való hasonlatosságuk ellenére (ragozhatók) nincs tartalmas lexikai jelentésük. Jellemzőjük, hogy igekötőket csak korlátozottan kaphatnak, s a *-hat/-het* képzőn kívül más szófajtartó képzőt nem vehetnek fel (LENGYEL 1999). HEGEDŰS RITA időbeli és módbeli segédigéket különít el funkciójuk szerint, s a határozói igeneves szerkezet segédigéjét az időbeli segédigékhez sorolja. A segédige funkciójának e szerkezetben a cselekvés eredményének előtérbe állítását adja meg (HEGEDŰS 2004: 114).

A segédigék kategóriájának megkülönböztetése egyrészt azért célszerű, mert a segédigék nagymértékben absztrakt folyamatot jelölnek, másrészt pedig a tagmondat állítmányi szerkezetének részeként értelmezendők (vö. HEINE 1993: 22–4; TOLCSVAI NAGY 2009: 377–8). A vizsgált szerkezetben a kompozitumszerkezet részét képezik, s fő funkciójának a temporalitás kifejezését, térbeli/időbeli állandóság, statikuság leképezését (sematikusan a létezés kifejezését) tartom. A prototípuselv alapján feltételezhető, hogy léteznek centrális és periférikus segédigék – a sematizálódás fokának, azaz a grammatikalizáció mértékének függvényében, az egyes jelentések vagy fokozatok közti különbségek részletes leírása azonban még kidolgozásra vár; a létigéhez hasonlóan a gazdag jelentéskör ellenére kevésbé feldolgozott e kategória a magyar szakirodalomban.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR HEINE elméletét a magyar segédigékre vonatkoztatva a következőképpen foglalja össze e kategória fő szemantikai jellemzőit: jelentésszerkezetében nagyon elvontan elkülöníthető az eseményszerkezet és a sematikus résztvevők (*van* VALAMI, VALAHOL); a modalitást és az igeidőt profilálja; egy részük képes kifejezni az egyszerű jelen és múlt igeidőt, személyt és számot (lehorgonyzódik); a grammatikalizáció különböző fokán állnak; a legtöbb központi segédige főigeként is funkcionál (TOLCSVAI NAGY 2009: 384).

Amint látható, a vizsgált korpuszban a létige teljes paradigmával rendelkezik (lásd az (1)–(5) példamondatok), mivel azonban a létezés mint folyamat a jelentésszerkezet háttérében van, sematizálódott (az állapot jelölése érdekében szerepel), és jelentése a többi összetevővel együtt értelmezhető csupán, ezért grammatikalizálódott, segédigei funkciókkal bíró elemként konceptualizálódik. A segédige az igekötő + segédige + határozói igenév szerkezet egy összetevőjeként értelmezhető, amely hordozza az igeidőt, az aspektust és a módot. A következő példamondatok időben, módban, számban és személyben lehorgonyzott segédigét és határozói igenevet tartalmaznak:

1. *Ē vāgyok fārādvā.* (El vagyok fáradva.)
2. *Fő vāty szólvā.* (Föl vagy szólítva.)
3. *Le vān írval.* (Le van írva.)
4. *De mā bē vótunk mint szēdve /szeszelve/.* (De már be voltunk mind szedve.)
5. *Ki vānnāk ēdve ā mészto Ō kezejim.* (Ki vannak edve a méstől a kezeim.)

D) Az igekötő + segédige + határozói igenév. – A szerkezet legfőbb funkciója a cselekvés eredményének hangsúlyozása (HEGEDŰS 2004: 216). A határozói igenevek szerepének jelenleg legátfogóbb, korpuszalapú

vizsgálatát HORVÁTH LÁSZLÓ végezte el 1991-ben. A létige mellett szereplő határozói igenevet állapothatározónak tartja annak ellenére, hogy érzékeli a szerkezet állítmányi szerepre emlékeztető vonását: „A létige mellett állapothatározóként szereplő igenév igen szorosan kapcsolódik a létigéhez, szorosabban, mint bármely más bővítmény; sokszor megesisik, hogy a létigének nincs is saját bővítménye, hanem a bővítmények az állapothatározói igenévhez vagy az igenév és a létige alkotta együtteshez kapcsolódnak” (HORVÁTH 1991: 22–3).

LACZKÓ TIBOR (2000: 444) ezen szerkezet jellemzőinek leírását a következő képletet használva végzi el:

van V+ -vA₂[+befejezett]

Megállapítja, hogy e szerkezetek állapothatározói funkcióban állnak, valamint, hogy az igenevek tranzitív és páciens alanyú, befejezett aspektusú igékből képzettek. Az igekötő funkciójával a szerkezet elemzésénél nem foglalkozik (jóllehet, hoz rá példát: *A csónak festve van. A csónak le van festve.* Az igekötővel ellátott szerkezetről egy mondatban megjegyzi, hogy állapotváltozásról ad információt, míg az igekötő nélküli szerkezet permanens állapotot jelöl) (LACZKÓ 2000: 447–51).

A funkcionális nyelvészet a nyelvtudást szimbolikus sémák készletének tekint, ahol a forma és a funkció elválaszthatatlanul összekapcsolódik (LANGACKER 1987: 57). A funkcionális nyelvészethez tartozó kognitív szemantika alapján a vizsgált jellegzetes konstrukciótípus (a véges igealakhoz és ige/kopula + főnév/melléknév szerkezethez hasonlatosan) hordozza a folyamat komplex szemantikai tartalmát, és a mondatban ugyanolyan vagy hasonló szemantikai és szintaktikai szerepet tölt be, mint a véges igealak (TOLCSVAI NAGY 2009: 374). Olyan külön konstrukciótípusnak is felfogható, melynek fő funkciója a megtörtént eseményt követően a páciensre tett hatás, állapot (időben változatlan) kifejezése. Az elemzésben ezt a kognitív szemléletet veszem kiindulópontnak.

Meglátásom szerint a grammatikalizáció során (hasonlóan az angol passzív *-ed* morfémához) a *-ván/-vén*, illetve a *-va/-ve* képző járult hozzá ahhoz, hogy az elsődleges figura (prototipikusan ágens) háttérbe szorult, s ezáltal a cselekvés, illetőleg a cselekvés landmarkra kifejtett hatása került a figyelem előterébe. A történeti szövegekben még gyakran előfordul, hogy az igeneves szerkezetek funkciója a mondatokban megegyezik a lehorgonyzott igék funkciójával. Például a *visszamenván a házhoz*⁵ szerkezetben az igenév állítmányként funkcionál, a trajektor cselekvő lény (E/3. személyű, Ø), a landmark a határozó (*házhoz*), s a folyamat, annak temporalitása profilálódik. A szövegekben azonban leggyakrabban a határozói igenevekben foglalt események háttérben vannak az igei állít-

⁵ Ez a szerkezet nem szerepel a korpuszban. A szerkezet egy boszorkányper szövegéből származik (idézi VARGA MÓNKA 2012: 231): „az után *vissza menván* ismét a lakodalmas házhoz, hát [akkor] már helyen vagyon az a szakácsné szálja [szája]”. Az igeneves szerkezet elemzésekor VARGA MÓNKA megállapítja, hogy az állítmányként funkcionál.

mánnal kifejezett cselekvéshez képest (pl. *elhagyva a házat megérkezett*⁶). Miután a cselekvés trajektora (ágense) a háttérbe került, a landmarkra (leggyakrabban páciensre) ható *folyamat* került a figyelem előterébe (*a ház el van hagyva*)⁷.

3. Az igekötő + segédige + határozói igenév Nyitragerencsér nyelvjárásában. –A magyar nyelvben az igekötő + segédige + határozói igenév szerkezet szolgálja a passzivitás kifejezését, formailag kódolja azt. Egy dolgot (mely általában nem ágens) helyez a figyelem előterébe: „a passzív igealak olyan nézőpontból mutatja be az eseményt, amelyben a páciens a figyelemirányítás szempontjából az elsődleges” (LANGACKER 2005: 132, idézi IMRÉNYI 2013b: 48). Ehhez a dologhoz rendel egy olyan tulajdonságot, mellyel korábban nem rendelkezett. Mivel azonban a szerkezet elsődleges figurája passzív szereplő lesz, ezért nem olyan feltűnő. Valószínűleg a passzív szereplőnek köszönhetően kerülhetett a figyelem előterébe a szerkezet által megkonstruált esemény. Ha a *ki van mosva a blúz* korpuszbeli példamondatot tekintjük, akkor a *blúz* lesz a passzív elsődleges figura (trajektor), a másodlagos figura bennfoglalt (eredetileg a cselekvő: *valaki által* van kimosva). A másodlagos figura (ágens) egyáltalán nem profilálódik, a háttérben marad. A figurák háttérben maradása okozza az állapot/körülmény jelentésének profilálódását a szerkezetben.

A szerkezet vázolásához a korpuszból származó *át van nőve* konstrukciótípust veszem alapul. A következő példamondatban szerepel:

6. *Āt vān nyőve neki. /A disznónak valamije/. (Āt van nőve neki /a disznó lépe/.)*

A *van* segédige egyes szám harmadik személyű, kijelentő módú, általános (alanyi) ragozása. Jelen időt jelöl (formálisan is, zéró morfémával), illetőleg elvont temporális viszonyt, szekvenciális letapogatással. A trajektort tartalmazza (VALAMI), tehát az elsődleges figurát alany és topik funkcióval, amely itt nincs kidolgozva (a kontextusból kiderül kataforikusan, hogy a disznó lépéről van szó). A határozói igenév az eseményszerkezetet (az átnövés folyamatát) tartalmazza összegző letapogatással⁸ és időben lehorgonyzatlanul, valamint szintén a

⁶ Ez a példa sem szerepel a korpuszban, szemléltetésképpen tüntettem fel.

⁷ Az *elhagyva a házat megérkezett* példában megadott szerkezetben a határozói igenév (az irányulás következtében) és a főnév (landmark) szemantikailag összetartozik; az igenév egyik landmarkját dolgozza ki a *házhöz* helyhatározó. Feltételezésem szerint ez a viszony profilálódott (folyamat + landmark), valamint az állítmányi funkció továbbhagyományozódott, de miután a *-vān/vén* (ill. *-va/-ve*) képzőt tartalmazó igei állítmány elvesztette paradigmáját (l. VARGA 2012), kiegészült a grammatikai funkciót és állapotot jelölő segédigével. Ez a feltevés azonban e rövid elemzésben nem bizonyítható, még számos vizsgálatot igényel.

⁸ „a feldolgozási idő minden pillanatában a fókuszált fogalom a letapogatás során addig feldolgozott konfigurációkat egyszerre tartalmazza” (LANGACKER 1987: 248–53).

trajektort (VALAMI), amely passzív.

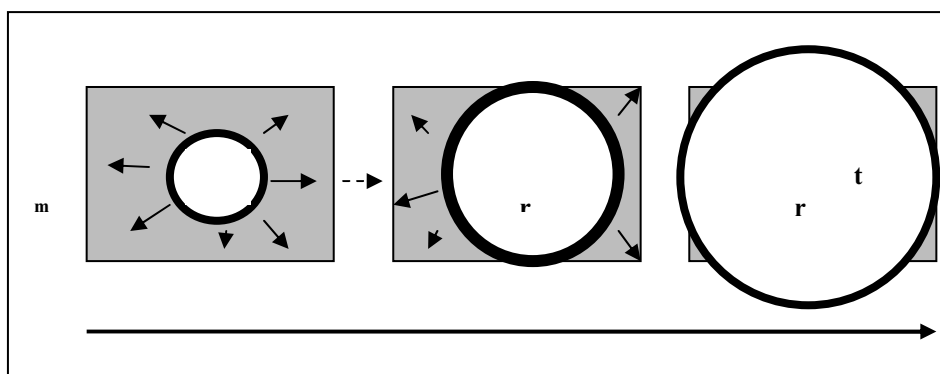
A szerkezet összetevői egyben, egy nyelvi egységként dolgozódnak fel a megértés során. Az igekötő + segédige + határozói igenév mint nyelvi egység kompozitumszerkezetként jellemezhető. A kompozitumszerkezet a komponensek alszerkezeteinek megfeleléseiből jön létre.

Mivel a határozói igenév tartalmazza az eseményszerkezetet (a folyamat történését és az igekötővel a végpontját), ezért a jelentésleíráshoz szükséges az *átnő* ige szemantikai szerkezetének vázolása. Az *át* igekötőnek perfektív funkciója mellett az irányjelölő funkciója (landmarkon való át- vagy túljutás) is jelentős. Az *átnő* tulajdonságai a következők:

- jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (a trajektor: VALAMI és az 1. landmark: VALAMIN/VALAMIT), ahol az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki saját erőforrásból végzi a cselekvést, a landmark egy fizikai térben (testüregben) körülhatárolt dolog;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képez le (a kezdetleges állapottól a végleges állapotig tartó folyamatot, az ige jelentésszerkezete tartalmazza az állapotváltozást), ahol a térbeli kezdőpont a landmarkon belül található, a végpont a landmarkon túl;
- a folyamat egyszerre több irányba valósul(hat) meg (a saját kiterjedésén túlra nő, a hasüregbe);
- a figyelem középpontjában az elsődleges figura (trajektor) áll.

1. ábra

Az *átnő* sematikus jelentésábrája

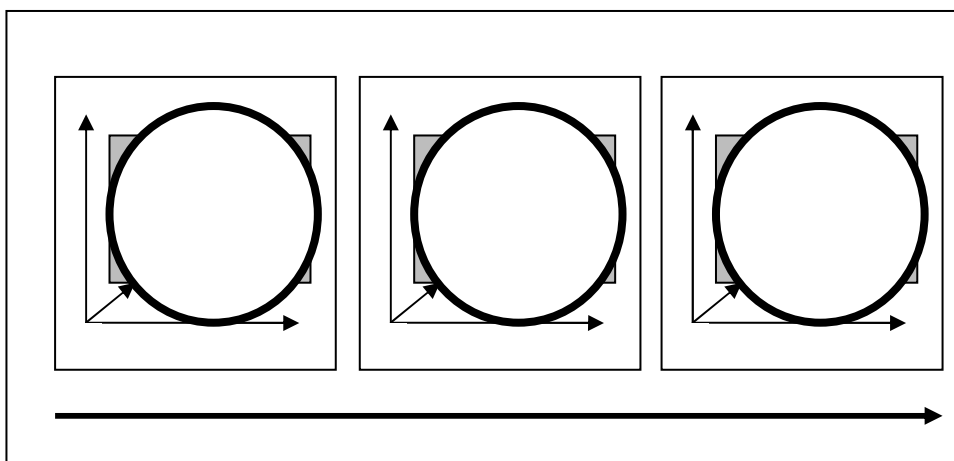
Az 1. ábra három ikonja az időbeli folyamat különböző (az ábrán csupán lényeges) fázisait szemlélteti, mivel a folyamat nem más, mint pillanatnyi állapotok egymásra következésének a sorozata, ahol a résztvevők viszonya a folyamat befejezéséig állandóan változik.

Az eseményszerkezet a következőképpen adható meg: az elsődleges figura a landmarkon belüli kezdő állapotából (több irányba ható) mozgás segítségével a landmarkon átjutva eléri végleges állapotát.

Az *át van nőve* eseményszerkezetében az ige jelentésszerkezetéből a végpont, az elért végállapot konceptualizálódik. A határozói igenév landmarkja (VALAMIN) nem profilálódik: a figyelem előterében kizárólagosan a passzív trajektor lesz. A szerkezet a segédige jelentésének köszönhetően (jelen idő) időben változatlan állapotot jelöl: az elért állapot időbeli változatlanóságát képezi le, ahol a folyamat végpontja nincs specifikálva, sem az irányultság; ezért az állapot tartóssága, hosszúsága profilálódik. A segédige trajektora és a határozói igenév trajektora megfeleltethetőek egymással, azonban a kompozitumszerkezetben a határozói igenév és a segédige a részleges megfelelések által a folyamatnak csupán egy részét jelölik. Az ábra egy-egy ikonja az összegző módon letapogatott eseményszerkezetet jelöli az időbeli állandóságban, amely temporálisan állapotként képződik le.

2. ábra

Az *át van nőve* sematikus jelentésábrája

A határozói igenév a szerkezetben tehát szemantikailag félig autonóm: az elsődleges (passzív) figurát tartalmazza, amely megfeleltethető a segédige elsődleges figurájával. A szerkezetben a határozói igenév elsődleges figurája specifikusabb, ezért a szerkezet profiljában a passzív szereplő lesz. A határozói igenév összegző módon feldolgozott eseményszerkezete (mely az igekötő révén befejezett aspektussal rendelkezik) sajátosan kapcsolódik a segédige temporalitásához, a szekvenciálisan leképezett (kezdő- és végpont nélküli) létezéshez. Tehát a szerkezetben a már megtörtént (határozói igenév által megjelenített és összegző módon feldolgozott) folyamat időben megelőzi a segédige által képviselt folya-

matot, statikusságot (akár a kezdőpontjának tekinthető); ugyanakkor a segédige tartalmazza folyamatos aspektusban az állapotot: az elért (befejezett) esemény időben változatlan voltát, téridőben létezését. Minekáltal a temporalitást a segédige hordozza, az lesz a kompozitumszerkezet profilmeghatározója. Az igekötő egyrészt a határozói igenév jelentésszerkezetében megjelenített folyamatot teszi befejezetté, másrészt a segédige által kifejezett folyamat (állandóság) kezdőpontját is megadja⁹, tehát a teljes szerkezetet teszi egészlegessé.

Az *át van nőve* kompozitumszerkezetre érvényes, hogy:

- a) folyamatot jelöl, temporális viszonyt (mely viszony nagyon sematikus);
- b) a szemantikai szerkezetben az összegző módon letapogatott eseményszerkezet és az elsődleges figura (fizikai dolog) van a figyelem előterében;
- c) az állapotot/folyamatot időben körülhatárolatlan módon fejezi ki;
- d) a passzív trajektornak (illetőleg a trajektorok kölcsönös kidolgozásának) köszönhetően az állapot változatlansága profilálódik.

A korpusz példamondatai alapján elmondható, hogy amennyiben irányulást, térbeli mozgást tartalmaz a határozói igeneves szerkezet (pl. *be van szakadva, át van nőve* stb.), akkor a szerkezetben meghatározható a második landmark: VALAHOVA. Ezt szemléltetik a következő mondatok:

7. *Bë vót írva nekëm à kalándārbā.* (Be volt írva nekem a kalendáriumba.)

8. *Bë vān gibzbe kötve à lábā.* (Be van gipszbe kötve a lába.)

A segédige szemantikai szerkezetében (dekontextualizálva) második landmarkként a VALAHOL adható meg, viszont a példában a második landmark a VALAHOVA sematikus figura. Úgy tűnik, hogy az irányulást kifejező szerkezetek esetében a második landmark profilmeghatározója a határozói igenév az igekötővel.

Az igekötő funkciója és helyzete szintén fontos, mert amennyiben az a segédige után szerepel, a határozói igenév előtt (pl. *van kiterítve, van kiásva*), a második landmark profilmeghatározója lehet a segédige is (mindkét megoldás lehetséges):

9. *Ot vān egy nagy gödör ki'āsvā ā!* (Ott van egy nagy gödör kiásva a!)

Az igekötő szerepének kapcsán a fentiekben említettem, hogy LACZKÓ a *-va/-ve* képzőhöz rendeli a befejezettség funkcióját. Véleményem szerint azonban az igekötő nélküli szerkezet nem jelöl befejezett cselekvést (mint ahogy azt a feltüntetett mondat is mutatja: *A csónak festve van.* KERTÉSZ (2005) az ilyen típusú mondatokat agrammatikusnak tartotta). Amíg az angolban a passzív szerkezet *-ed* morfémája jelöli az esemény határoeltságát, addig a magyarban ezt a funkciót valószínűleg az igekötő a *-va/-ve* képzővel együttesen látja el. Néző-

⁹ Példaképpen: a *van mosva ~ki van mosva* – az első esetben nem található időbeli határpont, s nem érezhető a passzív figura profilálódása.

pontom alapján a szerkezet befejezettsége az igekötő perfektív funkciójának köszönhető, ugyanis a szerkezetben a folyamat (időbeli) kijelölését az igekötő végzi el. A szemantikai szerkezet vizsgálata előtt ezért feltételeztem, hogy az igekötő funkciója a szerkezetben főképp a folyamat végállapotának kifejezése. A befejezettség valóban profilálódik (a határozói igenévben lévő esemény múltbeli megkonstruálásához elmaradhatatlan), azonban a példamondatokat vizsgálva látható, hogy egyben „megőrzi” a többi, a véges igealakokkal alkotott szerkezetben adatható funkcióját. A példamondatok igekötői a perfektív funkción kívül a jelentésszerkezetben tartalmaznak:

a) irányultságot:

10. *Āt vān nyōve neki.* (Át van növe neki.)
11. *Āz ā fontos, hogy bē vān hāvā ā szény.* (Az a fontos, hogy be van hányva a szén.)
12. *Fő vót ākādā /az állakaptām/.* (Fel volt akadva /az állkapcsa/.)
13. *Szīpem fő vót fīsōvel ā hājā.* (Szépen fel volt fésülve a haja.)

b) metaforizálódott irányultságot és negatív értékjelentést:

14. *Hāt nem vāgy lēbāszvā?* (Hát nem vagy lebaszva?)
15. *Isz tē mā lē vāgy nyīzvē.* (Hiszen te már le vagy nézve.)
16. *Lē vāty sājnāvā.* (Le vagy sajnálva.)

c) akcióminőséget:

17. *Fājnāk ā ūjjājim, ki vānnāk āzvā.* (Fájnak az ujjaim, ki vannak ázva.)
18. *Fő is vótām vēdvē.* (Fel is voltam vedve.)
19. *Mīnthā bē vótāk vōnā mēszvē vākóvāl.* (Mintha be voltak volna mésszel vakolva.)

A perfektív funkció azért is jelentős, mivel az esemény összegző letapogatósa nem mehetne végbe, ha az befejezetlen volna. Az igekötő e konstrukcióban ténylegesen a teljes szerkezetre „hat”. A perfektuálás időben (amelyet a segédige jelöl), és az eseményszerkezetben is (amelyet a határozói igenév tartalmaz) is végbemegy. Ez okból szerepelhet az igekötő a teljes szerkezet előtt – prototipikus sorrendben, s ha a segédigét követve található a szerkezetben, akkor annak funkciója van.

Az igekötő + segédige + határozói igenév összesen 81 esetben szerepel a korpuszban. Az összes szerkezet szemantikai leírása terjedelmi korlátok miatt nem végezhető el, de megjegyzendő, hogy a példamondatokban nagyon gyakran a pusztá határozói igeneves szerkezet jelenik meg a korpuszban (43%). Ez annak tudható be, hogy a kidolgozás foka a beszédben minimális, a beszédpartnerek közös aktivált tudása (common ground) viszont maximális: egy kontextusban

minél több közös ismeretre hagyatkozhat beszélő és hallgató, annál kevesebbet kell kifejtetté tennie (IMRÉNYI 2013b: 58). Az állítmány azonban sematikus tartalmazza a mondat többi összetevőjét, tagmondatként funkcionál, illetőleg a kontextusból kikövetkeztethető (legtöbbször anaforikusan) a trajektor, esetleg a landmark:

20. *Ē vān kerítvē.* (El van kerítve.)

21. *Lē vān kāsāvā.* (Le van kaszálva.)

A „páciens szerepű” alany mutató névmás (8,6%) vagy főnév / személyes névmás (18,5%).

22. *Bē vān āz írvā, nē fī!* (Be van az írva, ne félj!)

23. *Ki vān āsz fūzetvē? - Nem. - Māgā kiālkōggyā /a bort/.* (Ki van az fizetve? – Nem. –Maga kialkussza a bort.)

A körülmény/állapot pontosítására, vagy pedig a páciens birtoklásának kifejezésére gyakran tartalmazznak a mondatok határozót vagy birtokos jelzőt, illetőleg összetett mondat esetén a mellékmondat határozói jelentéstartalmat hordoz (33%).

24. *Mīnthā bē vótāk vónā mészvē vākóvāl.* (Mintha be voltak volna mésszel vakolva.)

25. *Āzoknāk vān kiosztvāl.* (Azoknak van kiosztva.)

26. *Bē vót csukvā, csāk nem vót kócsrē.* (Be volt csukva, csak nem volt kulcsra.)

4. Összegzés. – A korpusz alapján általánosságban elmondható, hogy az igekötő + segédige + határozói igenév mint a kompozitumszerkezet egy specifikus fajtája (LANGACKER 1987: 280; TOLCSVAI 2009: 389) a következő közös tulajdonságok mentén jellemezhető:

A szerkezet:

- temporalitást jelöl, folyamatjelleggel, de időben változatlanul;
- szemantikai szerkezetében az összegző módon feldolgozott eseményszerkezet és a passzív trajektor profilálódik;
- időben, módban, számban, személyben és határozottságban lehorgonyozott (a szerkezet profilmeghatározója a segédige, mely a temporalitást és az állapot statikusságát adja);
- a landmark e szerkezetben nem (vagy nagyon sematikus) profilálódik;
- a tagmondat állítmányának szerepét tölti be.

Az a feltételezésem, hogy az igekötő jelentéséből a perfektív funkció lesz előterben, beigazolódott, ugyanakkor az igekötő a határozói igenévvel alkotott szerkezetéből megőrizte funkcióját, és a vizsgált szerkezetben a segédigével is kapcsolatban van. A teljes szerkezetet teszi egészlegessé, s az irányjelentéssel bíró határozói igeneves szerkezetekben specifikálja a második landmarkot.

A korpuszon belüli belső variabilitás részletes kidolgozása még folyamatban van. Fontos megjegyezni, hogy mivel a segédige az ige jelentésével is vi-

szonyban van, hátravan még a többi határozói igenév igei összetevőjének eseményszerkezet szerinti leírása is.

Kulcsszók: határozói igenév, segédige, jelentésszerkezet, Nyitragerencsér

A hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. Az igekötő. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 264–7.
- HEGEDŰS RITA 2004. Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- HEINE, BERND 1993. Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization. Oxford University Press. Oxford & New York.
- HEINE, BERND 1997. Cognitive Foundations of Grammar. Oxford University Press. Oxford & New York.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1985. Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez. Magyar Nyelv. 314–23.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013a. A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi nyelvtani elemzéséhez. Magyar Nyelv. 291–308.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013b. A magyar mondat viszonyhálózati modellje. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- JÁSZÓ ANNA 1992. A határozói igenevek. A *-va/-ve, -val/-vel, -ván/-vén* képzős igenevek. In: BENKŐ LORÁND (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 411–51.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY – KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM – PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. A magyar segédigék rendszere. In: TELEGDI ZSIGMOND – KIEFER FERENC (szerk.): Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 49–103.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: KIEFER FERENC (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75–137.
- KERTÉSZ JUDIT 2005. Eseményszerkezet, aspektus, mondatszerkezet. Szakdolgozat. <http://mek.oszk.hu/04000/04076/04076.htm>
- É. KISS KATALIN 1999. Mondattan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER (szerk.): Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó. Budapest. 17–187.
- É. KISS KATALIN 2003. Mondattan. In: KIEFER FERENC (szerk.): A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó. Budapest. 205–41.
- LACZKÓ TIBOR 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők. In: KIEFER FERENC (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. 409–51.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA (szerk.): Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 17–58.

- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, fire and dangerous things*. The University of Chicago Press. Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press. Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2005. *Construction grammars: cognitive, radical, and less so*. In: RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO J. – PEÑA CERVEL, M. SANDRA (eds.): *Cognitive Linguistics: internal Dynamics and interdisciplinary interaction*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York. 101–62.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar: a Basic Introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- LENGYEL KLÁRA 1999. A segédigék kérdéséhez: Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr*. 116–29.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Az ige. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.): *Magyar Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 393–429.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2002. Néhány gondolat a magyar igeekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr*: 481–89.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. Határozók, szabad határozók. In: TELEGDI ZSIGMOND – KIEFER FERENC (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 213–40.
- SÁRIK PÁL 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv*: 423–36.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr*. 373–93.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. Az igeekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények*. 187–226.
- H. VARGA MÁRTA 2010. Hány *van* van a magyarban?
http://epa.oszk.hu/01400/01467/00007/pdf/EPA01467_THL2_2010_1-2_186-193.pdf
- VARGA MÓNKA 2012. A határozói igenevek lehetséges állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. <http://elsoszazad.elte.hu/varga-monika-a-hatarozoi-igenevek-lehetseges-allitmanyi-szereperol-boszorkanyperek-szovegeiben/>
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv*. 308–15.

TÓTH KATALIN

t.kati13@gmail.com

Magyar nyelv- és irodalom oktatásemélete
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

**Semantic research of the preverb + auxiliary + verbal phrase construction
in Nyitragerencsér's dialect**

The aim of this paper is to examine and describe the meaning of one typical Hungarian construction (preverb + auxiliary + verbal phrase), which is used to express the passive. The dialectal words from Nyitragerencsér – the corpus of my investigation – were collected by linguist Ferenc Sima. The focus of the cognitive semantic description is the *át van nőve* (something is grown over) structure. This work deals with one component, the preverb, more deeply. According to the research, we can notice that the preverb has every function as is it known from the structure preverb + verb and has influence over the whole construction.

Keywords: verbal construction, auxiliaries, semantic structure, Nyitragerencsér

TÓTH, KATALIN